

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.39, 2027 pp.69-88

Receive: 21/07/2025

Accepted: 21/09/2025

Balanced Rationality and the Foundations of Rational Development in the Thought of Allameh Tabataba'i

Mahdi Ganjvar *

Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt Studies, University of Isfahan, Iran

m.ganjvar@litr.ui.ac.ir

Elahe Kaboli

Level 4 Seminarian in Transcendent Philosophy, Rafi'ah al-Mustafa Theological Higher Education Institute, Tehran, Iran
elahekaboli1@gmail.com

Abstract

The development of rationality is a foundational concept in Islamic philosophy, arising from the interconnection of ontology, anthropology, and epistemology. A research gap exists in providing a comprehensive and systematic explanation of the mechanism of intellectual development, particularly from the perspective of 'Allamah Tabataba'i, which highlights the necessity of this study. The main research question is: What are the foundations of the development of rationality according to 'Allamah Tabataba'i, and how can these foundations be understood in addressing the challenges of modern rationality? In this regard, the gradual process of the intellect's ascent from comprehending the levels of existence and supersensible realities to presentational intellection is explored—a process in which the intellect is not merely a tool for analysis but a force for the existential perfection of the human being. The research method is analytical-interpretive, based on a direct and precise re-reading of 'Allamah's philosophical and exegetical works. By reconciling theoretical and practical reason, this study presents a framework for balanced rationality that is consistent with the principles of philosophical reason and places revelation, intuition, and guidance on par with reason. The outcome of this research is the explanation of the foundations of intellectual development as a systematic and purposeful process connected to the levels of existence, the congruity between intellect and reality, the principle of causality, and the teleology of existence. The findings indicate that balanced rationality in 'Allamah's thought is a synthesis of theoretical, practical, and intuitive reason, which attains perfection under the guidance of revelation. This model provides a comprehensive and dynamic structure for human rationality and can offer solutions in confronting the challenges of modern rationality.

---

*Corresponding author

Ganjvar, M. and Kaboli, E. (2027). Balanced Rationality and the Foundations of Rational Development in the Thought of Allameh Tabataba'i. *Comparative Theology*, 18(1), 69-88.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/coth.2025.146009.2008

Keywords: Allameh Tabataba'i; Rational Development; Balanced Rationality; Evolutionary Intellect; Revelation.

Introduction

Rationality is one of the fundamental pillars of human thought and life, and its role in guiding knowledge and ethics has always been a central concern of the great sages of Islam. In the thought of 'Allamah Tabataba'i, rationality is not merely the ability for logical analysis or mental reasoning, but rather a graded, innate force that, through the soundness of innate disposition (fitrah), the guidance of revelation, and the purification of the soul, achieves growth and perfection (Shaker, 2005, Vol. 1, p. 444). In other words, from 'Allamah's perspective, reason functions as God's "inner proof" (hujjat-e bātinī) within the human being, paving the way for the knowledge of truth, ethical guidance, and the realization of human existential perfection (Tabataba'i, 1974, p. 145). The significance of rationality in 'Allamah's wisdom reflects his multidimensional view of human development—a view that considers reason active not only in the theoretical domain but also in the practical and intuitive domains, connecting it to a sound innate disposition (fitrah) and the directives of revelation. Therefore, understanding the development of rationality within this system requires an examination of its components and foundations across three areas: ontology, anthropology, and epistemology.

The main research question is thus defined as: What are the foundations of the development of rationality in the wisdom of 'Allamah Tabataba'i, and how these foundations can provide the groundwork for examining human knowledge and ethical perfection? The expected outcomes of this research include a more precise understanding of the structure and components of rationality according to 'Allamah, an explanation of the role of balanced reason in intellectual and ethical development, and the provision of an analytical framework for understanding how rationality is actualized in human life. This analysis can clarify the interaction between innate disposition (fitrah), reason, and revelation, and demonstrate how the philosophical principles of 'Allamah can be utilized to enhance human knowledge and behavior.

Materials and Methods

This research is a descriptive-analytical study that examines the foundations of the development of rationality in the wisdom of 'Allamah Tabataba'i using a library-based method and the analysis of primary and secondary texts. In this method, first, the main works of 'Allamah Tabataba'i, such as *Nihayat al-Hikmah*, *Usul-i Falsafah va Rawish-i Ri'alism* (The Principles of Philosophy and the Method of Realism), *Sharh-i Asfar*, and *Tafsir al-Mizan*, were carefully studied. Subsequently, employing qualitative content analysis, the ontological, epistemological, and anthropological foundations of the development of rationality were extracted and explained. This approach has enabled a more precise recognition of the theoretical and practical foundations of the development of rationality within the intellectual system of 'Allamah Tabataba'i.

Research Findings

The findings indicate that balanced rationality integrates intellectual reasoning, ethical considerations, and mystical insight, forming a coherent framework that is both systematic and adaptable. The study shows that this approach reconciles divine revelation with human reasoning, supporting ethical decision-making and philosophical reflection. It addresses contemporary intellectual challenges such as extremism in rationalist thought, textual literalism, and secularist approaches to knowledge. Additionally, balanced rationality facilitates interdisciplinary dialogue between philosophy, theology, and ethics, providing insights into educational practices, scholarly discourse, and the application of Islamic philosophical principles in contemporary contexts. Evidence suggests that the principles of balanced rationality can be incorporated into university curricula, research methodologies, and intellectual training programs to foster critical, ethical, and spiritually-informed reasoning in students and scholars.

Discussion of Results and Conclusions

The findings of this research indicate that the theory of balanced rationality in the thought of 'Allamah Tabataba'i constitutes a comprehensive and multidimensional system that explains intellectual development harmoniously and proportionately across three domains: ontological, anthropological, and epistemological.

From an ontological perspective, reason, as a ray of divine light and a part of the wise system of creation, possesses the capacity to comprehend the hierarchy of existence and discover divine laws. This viewpoint liberates rationality from the limitations of purely empirical approaches and situates it on the path toward wisdom and transcendent knowledge.

In the anthropological dimension, 'Allamah Tabataba'i, by emphasizing the rational innate disposition (fitrah) of the human being, makes the true development of reason conditional upon the purification of the soul (tazkiyah) and moral refinement. This is because a reason contaminated by carnal desires will be incapable of grasping pure truths. This behavioral and educative dimension demonstrates the indissoluble bond between intellectual development and moral perfection within his intellectual system.

On the epistemological level, 'Allamah, by presenting a hybrid model combining sense perception, reason, and

intuition (*shuhud*), showcases reason's capacity for the intellectual interpretation (*ta'wil*) of Quranic verses and the discovery of transcendent truths. His theory of balanced rationality—in which theoretical, practical, and intuitive reason are united alongside the guidance of revelation—not only attends to the scientific and philosophical growth of the human being but also guarantees his spiritual and moral journey. This theory, by preserving rational coherence and utilizing diverse sources of knowledge, possesses the capacity to address the epistemological challenges of the contemporary world and can be considered as a comprehensive model for integrating scientific rationality with spiritual insight.

With this approach, 'Allamah Tabataba'i demonstrates that human reason is not limited merely to empirical and material domains; rather, by transcending the boundaries of the sensible, it can achieve knowledge of transcendent realities and play a mediating role between revelation, experience, and intuition. This perspective, arising from a profound synthesis of Islamic philosophy and Quranic exegesis, can provide a robust foundation for developing contemporary theories in the field of religious rationality and offer a fundamental solution for overcoming the epistemological crises of the present age.

Furthermore, 'Allamah Tabataba'i's innovation becomes evident when compared to other thinkers of the Sadrian School of wisdom. Unlike Mulla Sadra, who primarily emphasizes the existential levels of the soul and substantial motion (*al-harakat al-jawhariyyah*) in explaining reason, 'Allamah centers rationality on the soundness of the innate disposition (*fitrah*) and considers it the main condition for intellectual development. Additionally, 'Allamah presents the connection between reason and Quranic revelation much more prominently than the Sadrian tradition, believing that without the guidance of revelation, reason becomes trapped in the logic of sensation. Moreover, he introduces the role of piety (*taqwa*) and self-purification as pillars of intellectual perfection, elevating rationality from a merely theoretical process to an ethical-spiritual endeavor.

Therefore, balanced rationality in the thought of 'Allamah Tabataba'i is not merely a reflection of Transcendent Wisdom (*al-Hikmah al-Muta'aliyah*); rather, it is a reinterpretation and completion of it based on the intellectual and spiritual needs of contemporary humanity and grounded in Quranic teachings.

«عقلانیت متعادل» و مبانی رشد عقلانی در اندیشه علامه طباطبایی

مهدی گنجور* ، دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

m.ganjvar@ltr.ui.ac.ir

الهه کابلی، طلبه سطح چهار، رشته حکمت متعالیه، موسسه آموزش عالی حوزوی رفیعه المصطفی تهران، تهران، ایران

elahekaboli1@gmail.com

چکیده

رشد عقلانیت مفهومی بنیادین در فلسفه اسلامی، برآمده از پیوند هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی است. خلأ پژوهشی در تبیین جامع و نظام‌مند سازوکار رشد عقلانی، به ویژه از نظر علامه طباطبایی، ضرورت پژوهش را آشکار می‌کند. پرسش اصلی پژوهش این است: «مبانی رشد عقلانیت از نظر علامه طباطبایی کدام‌اند و چگونه می‌توان این مبانی را در مواجهه با چالش‌های عقلانیت مدرن فهمید؟». در این راستا، فرایند تدریجی ارتقای عقل از درک مراتب هستی و حقایق فراحسی تا تعقل حضوری مورد کاوش قرار می‌گیرد؛ جایی که عقل نه ابزار صرف تحلیل، بلکه نیرویی برای کمال وجودی انسان است. روش پژوهش تحلیلی-تفسیری، مبتنی بر بازخوانی مستقیم و دقیق آثار فلسفی و تفسیری علامه است. این مطالعه، با تطبیق میان عقل نظری و عملی، چارچوبی برای «عقلانیت متعادل» ارائه می‌دهد که با اصول عقل فلسفی سازگار است و نسبت و وحدت و هدایت را در تراز عقل قرار می‌دهد. دستاورد پژوهش تبیین مبانی رشد عقلانی به مثابه فرایندی نظام‌مند و هدف‌دار در پیوند با مراتب وجود، سنخیت عقل و واقع، اصل علّیت و غایتمندی هستی است. یافته‌ها حاکی از آن است که عقلانیت متعادل در اندیشه علامه تلفیقی از عقل نظری، عملی و شهودی است که با هدایت وحی به کمال می‌رسد. این الگو، ساختاری فراگیر و پویا برای عقلانیت انسانی فراهم می‌آورد و می‌تواند در مواجهه با چالش‌های عقلانیت مدرن راه‌گشا باشد.

واژه‌های کلیدی

علامه طباطبایی، رشد عقلانی، عقلانیت متعادل، سیر استکمالی، وحی.

* مسؤول مکاتبات

گنجور، مهدی و کابلی، الهه. (۱۴۰۶). «عقلانیت متعادل» و مبانی رشد عقلانی در اندیشه علامه طباطبایی، *الهیات تطبیقی*، ۱۸ (۱)، ۶۹-۸۸

۱- مقدمه

عقلانیت از ارکان بنیادین تفکر و زندگی انسانی است و نقش آن در هدایت شناخت و اخلاق همواره مورد توجه حکمای بزرگ اسلامی قرار داشته است. در اندیشه علامه طباطبائی، عقلانیت نه صرفاً توانایی تحلیل منطقی یا استدلال ذهنی، بلکه نیرویی ذومراتب و فطری است که در پرتو سلامت فطرت، رهنمودهای وحی و تزکیه نفس، به رشد و تکامل دست می‌یابد (شاکر، ۱۳۸۴، ج. ۱/۲۴۴). به بیان دیگر، عقل در نگاه علامه، به مثابه «حُجَّت باطنی» خداوند در انسان عمل می‌کند و مسیر شناخت حقیقت، هدایت اخلاقی و تحقق کمال وجودی انسان را فراهم می‌آورد (طباطبائی، ۱۳۵۳، ص. ۱۴۵). این اهمیت عقلانیت در حکمت علامه نشان‌دهنده نگاه چندبعدی او به رشد انسانی است؛ نگاهی که عقل را نه فقط در ساحت نظری، بلکه در ساحت عملی و شهودی نیز فعال می‌داند و آن را با فطرت سالم و راهنمایی‌های وحی پیوند می‌زند. بنابراین، فهم رشد عقلانیت در این منظومه نیازمند بررسی مؤلفه‌ها و مبانی آن در سه حوزه هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی است. پرسش اصلی پژوهش چنین تعریف می‌شود: «مبانی رشد عقلانیت در حکمت علامه طباطبائی کدام‌اند و این مبانی چگونه می‌توانند زمینه بررسی معرفت و کمال اخلاقی انسان را فراهم کنند؟». نتایج مورد انتظار این پژوهش شامل شناخت دقیق‌تر ساختار و مؤلفه‌های عقلانیت از نظر علامه، تبیین نقش عقل متعادل در رشد معرفتی و اخلاقی و ارائه چارچوب تحلیلی برای فهم چگونگی تحقق عقلانیت در زندگی انسان است. این تحلیل می‌تواند تعامل میان فطرت، عقل و وحی را روشن کن و نشان دهد چگونه می‌توان از مبانی حکمی علامه برای ارتقای معرفت و رفتار انسانی بهره برد.

۲- روش پژوهش

این پژوهش از نوع پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی است و با روش کتابخانه‌ای و تحلیل متون دست‌اول و ثانویه، مبانی رشد عقلانیت در حکمت علامه طباطبائی را بررسی می‌کند. در این روش، ابتدا متون اصلی آثار علامه طباطبائی مانند *نهایه الحکمه*، *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، *شرح اسفار و تفسیر المیزان* با دقت مطالعه شده‌اند. در مرحله بعد، با بهره‌گیری از تحلیل محتوای کیفی، مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی رشد عقلانیت استخراج و تبیین شده‌اند. این رویکرد امکان بازشناسی دقیق‌تر مبانی نظری و عملی رشد عقلانیت را در منظومه فکری علامه طباطبائی فراهم کرده است.

۳- پیشینه پژوهش

مطالعه مبانی رشد عقلانیت در فلسفه اسلامی، به ویژه در اندیشه‌های علامه طباطبائی، از جمله موضوع‌های کلیدی در حوزه فلسفه و حکمت اسلامی معاصر محسوب می‌شود. علامه طباطبائی در آثار متعدد خود، از جمله *تفسیر المیزان* و *رسائل فلسفی*، مبانی فلسفی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی رشد عقلانیت را تبیین و ابعاد مختلف آن را تحلیل کرده است. با این حال، با وجود اهمیت این موضوع، پژوهش‌های موجود فاقد جامعیت و نظام‌مندی لازم هستند و برخی از زوایای آن مغفول مانده‌اند.

در سال‌های اخیر، پژوهشگران متعدد، با رویکردهای متفاوت، ابعاد گوناگون عقلانیت در اندیشه اسلامی را بررسی کرده‌اند. برای مثال، *رحیم‌پو ازغدی (۱۳۸۲)* در مقاله «نقش عقلانیت در تحولات فرهنگی معاصر»، به تأثیر عقلانیت در تحولات اجتماعی و فرهنگی اشاره و بر ضرورت تطابق رشد عقلانیت با شرایط تاریخی تأکید کرده است. هرچند این پژوهش جنبه‌های کاربردی عقلانیت در بستر اجتماعی را بررسی کرده، اما تحلیل عمیق مبانی فلسفی و معرفتی آن را به ویژه در اندیشه علامه طباطبائی نادیده گرفته است. از سوی دیگر، *فخری و فتحی‌زاده (۱۳۸۳)* در مقاله «عقلانیت در فلسفه اسلامی» درصدد دفاع از عقلانیت در برابر حمله‌های ساختارشکنان عقلانیت هستند. با این حال، تمرکز این پژوهش عمدتاً بر کلیات حکمت

اسلامی بوده و نگاه تخصصی به آرای علامه طباطبائی نداشته است. همچنین، محمود نوزری (۱۳۷۹) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «جایگاه عقل در دین‌شناسی از دیدگاه علامه طباطبائی و اقتضائات آن در تربیت عقلانی»، نقش عقل در فهم دین و تربیت عقلانی را بررسی کرده و پیشنهادهایی برای نظام آموزشی ارائه داده است. اگرچه این پژوهش نسبت عقل و دین در اندیشه علامه طباطبائی را تحلیل نکرده، اما از تبیین نظام‌مند مبانی رشد عقلانیت و مفهوم «عقلانیت متعادل» غفلت ورزیده است. با توجه به مرور پیشینه پژوهش‌های موجود، می‌توان به وضوح دریافت با وجود مطالعات ارزشمند انجام‌شده، خلأهای پژوهشی زیر همچنان پابرجا هستند: ۱) عدم بررسی جامع و نظام‌مند مبانی رشد عقلانیت در اندیشه علامه طباطبائی با استناد به منابع دست‌اول و شروح معتبر؛ ۲) فقدان رویکردی تحلیلی به مفهوم «عقلانیت متعادل» به عنوان محور اصلی در فلسفه علامه طباطبائی و نسبت آن با رشد عقلانی؛ ۳) غفلت از کاربرست عقلانیت به مثابه ابزار تأویل و فهم باطنی متون وحیانی و مدعیات دینی. از این رو، پژوهش حاضر با عنوان «عقلانیت متعادل و مبانی رشد عقلانی در اندیشه علامه طباطبائی» درصدد است تا با روشی تحلیلی-توصیفی و با تکیه بر منابع اصلی علامه طباطبائی و تفسیرهای معتبر، این خلأها را پوشش دهد. ضرورت این پژوهش نه فقط در پرکردن شکاف‌های نظری موجود در ادبیات فلسفه اسلامی، بلکه در ارائه الگویی منسجم برای تبیین عقلانیت متعادل و کاربرست آن در حوزه‌های مختلف معرفتی و تربیتی نیز است. وجه تمایز این پژوهش در بهره‌گیری دقیق و نظام‌مند از متون اصلی، تحلیل نوآورانه مفهوم عقلانیت متعادل و ارائه چارچوبی جامع برای رشد عقلانی بر اساس اندیشه‌های علامه طباطبائی است.

۴- عقل و عقلانیت از نگاه علامه طباطبائی

از نظر علامه، لفظ «عقل» به این دلیل بر ادراک اطلاق می‌شود که در ادراک عقد قلبی به تصدیق هست و انسان را به این دلیل عاقل می‌گویند، و به این خصیصه ممتاز از سایر جانداران می‌دانند که خدای سبحان انسان را فطرتاً اینچنین آفریده است که در مسائل فکری و نظری، حق را از باطل و در مسائل عملی، خیر را از شر و نافع را از مضر تشخیص دهد، زیرا از میان همه جانداران او را چنین آفریده است که در همان ابتدا پیداشدن و هست‌شدن خود را درک کند و بداند که او، اوست و سپس او را به حواس ظاهری مجهز کرده تا به وسیله آن، ظواهر موجودات محسوس پیرامون خود را احساس کند، ببیند و بشنود و بچشد و ببوید و لمس کند و نیز او را به حواسی باطنی همچون «اراده»، «حب»، «بغض»، «امید»، «ترس» و امثال آن مجهز کرده است تا معانی روحی را به وسیله آنها درک کند، و به وسیله آن معانی، نفس او را با موجودات خارج از ذات او مرتبط کند و پس از مرتبط‌شدن، در آن موجودات دخل و تصرف کند، ترتیب دهد، از هم جدا کند، تخصیص دهد و تعمیم دهد و آنگاه در آنچه مربوط به مسائل نظری و خارج از مرحله عمل است، تنها نظر دهد و حکم کند و در آنچه مربوط به مسائل عملی است، حکمی عملی کند، و ترتیب اثر عملی بدهد و همه این کارهایی را که می‌کند طبق مجرای می‌کند که فطرت اصلی او آن را تشخیص داده و این همان عقل است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۲/۳۷۴). علامه تصریح می‌کند در قرآن، مراد از تعقل ادراک توأم با سلامت فطرت است، نه تعقل تحت تأثیر غرایز و امیال نفسانی. انسان عاقل هم در مواردی که یک یا چند تا از غرایز و امیال درونی‌اش طغیان کرده‌اند، یا عینک محبت به چشم عقل خود بسته است، یا عینک خشم، یا ترس زیاده از حد، یا امید بی‌جا، یا حرص، یا بخل، یا تکبر، در عین اینکه هم انسان است و هم عاقل نمی‌تواند به حق حکم کند، بلکه هر حکمی که می‌کند باطل است، هرچند (مانند معاویه‌ها) حکم خود را از روی عقل بداند، اما اطلاق عقل به چنین عقلی، اطلاق به مسامحه است و عقل واقعی نیست، برای اینکه آدمی در چنین حالی از سلامت فطرت و سنن صواب بیرون است. و خدای عزوجل هم کلام خود را

بر همین اساس ادا کرده و عقل را به نیرویی تعریف کرده است که انسان در دینش از آن بهره‌مند شود و به وسیله آن راه را به سوی حقایق معارف و اعمال صالح پیدا کند و پیش بگیرد. پس اگر عقل انسان در چنین مجرای قرار نگیرد و قلمرو علمش به چهار دیوار خیر و شرهای دنیوی محدود شود، دیگر عقل نامیده نمی‌شود، همچنان که قرآن کریم از خود چنین انسان‌هایی حکایت می‌کند که در قیامت می‌گویند: «لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ» (ملک/۱۰) (اگر ما می‌شنیدیم و تعقل می‌کردیم دیگر از دوزخیان نمی‌بودیم) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۳۷۴/۲). از این رو، در نظر علامه، فطرت مجموعه قوا و توانمندی‌های انسانی است که انسان به وسیله آن خود و محیطش را می‌شناسد و درباره مسائل عملی حکم صادر می‌کند. قوای ظاهری مانند چشم و گوش و قوای باطنی مانند اراده، حب و بغض، امید و امثال آن، همه در دایره فطرت جای دارند. عقلانیت حقیقی وابسته به سلامت فطرت است و اگر غرایز یا امیال درونی انسان غالب شوند، عقل ظاهر، هرچند خردمندانه به نظر برسد، عقل حقیقی نیست (طباطبایی، ۱۳۷۵، جزء ۲، ص. ۲۵۴). برای حفظ انسانیت و عقلانیت، لازم است قوا و غرایز انسان در مسیر طبیعی فطرت هدایت شوند و از افراط و تفریط پرهیز شود. در سایه تقوا، دایره عقل انسان گسترش می‌یابد و از تنگ‌نظری و کوتاه‌فکری نجات می‌یابد (طباطبایی، ۱۳۷۵، جزء ۶، ص. ۲۷۴). در مقابل، دنیاگرایی و دنیابینی مبتنی بر منطق احساس است؛ این منطق تابع تحولات روزمره و مصلحت‌های دنیوی است، در حالی که منطق تعقل حق جو و واقع‌گراست و انسان را به عملی هدایت می‌کند که حق در آن محقق شده است. عقلانیت محدود مبتنی بر منطق احساس فقط به منافع دنیوی توجه دارد، اما عقلانیت حقیقی مبتنی بر فطرت سالم انسان است و هم در مبدأ و هم در مقصد، خدامحور است. منطق تعقل انسان را به عملی راهنمایی می‌کند که حق در آن نمایان است و کسی که دل به این منطق سپرده است، پیروی از حق را سودمندترین عمل می‌داند، چه همراه با منافع مادی باشد و چه نباشد (طباطبایی، ۱۳۷۵، جزء ۱۹، ص. ۲۸۲). بنابراین، عقلانیت در نگاه علامه واقع‌گرا و حق‌جو است، با واقعیت هماهنگ است و از شک‌گرایی افراطی یا نسبی‌گرایی دور است؛ عقلانیت یعنی شناخت حق و عمل به آن، خواه منافع مادی با آن همراه باشد یا نباشد و زمینه رشد عقلانی را فراهم می‌آورد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۳۷۴/۲).

۵- مبانی رشد عقلانی در اندیشه علامه

در اندیشه علامه طباطبایی، رشد عقلانی بر پایه‌ای سه‌گانه از مبانی هستی‌شناختی (اصل علّیت، نظریه تشکیک وجود، غایت‌مندی عالم و هماهنگی بین عقل و ساختار واقع)، مبانی انسان‌شناختی (مراتب نفس، اختیار، تزکیه و مسئولیت انسان) و مبانی معرفت‌شناختی (واقع‌گرایی و امکان معرفت، مراتب عقل، رابطه عقل، وحی و شهود در رشد عقلانیت) استوار است. این پژوهش با واکاوی این سه ساحت، درصدد تبیین الگوی جامع «عقلانیت متعادل» در منظومه فکری ایشان است. بررسی این مبانی زمینه را برای فهم نظام‌مند مراحل تکامل عقلانی و نسبت آن با حقیقت‌جویی فراهم می‌کند.

۵-۱- مبانی هستی‌شناختی

از نظر علامه طباطبایی، عقلانیت به معنای توان فهم و درک حقیقت هستی است که مستلزم مبانی هستی‌شناختی قوی و منسجم است. از نظر وی، مبانی هستی‌شناختی عقلانیت ناظر به مبادی و اصولی است که ساختار واقعیت هستی را تبیین می‌کنند؛ یعنی آن ویژگی‌های بنیادینی که عالم خارج داراست و به عقل انسانی امکان فهم، استدلال و کشف می‌دهند. در نگاه حکمی و به ویژه در فلسفه اسلامی، عقلانیت نه صرفاً تابع ذهن انسان، بلکه متأثر از واقعیت عینی هستی است. بنابراین، اگر هستی واقعی منظم، هدفمند، علی و دارای مراتب باشد، عقل می‌تواند درک درست از آن داشته باشد؛ ولی اگر هستی اتفاقی

یا غیرقابل تحلیل باشد، عقلانیت بی‌پایه خواهد بود (طباطبائی، ۱۳۷۷، ج. ۵/۲). علامه طباطبائی، به عنوان فیلسوفی صدرایی و مفسری حکیم، عقل را در پیوند تنگاتنگ با هستی تبیین می‌کند. او باور دارد عقلانیت نه فقط به اعتبار ذهن، بلکه به دلیل ساختار نظام‌مند و قابل درک هستی معنا پیدا می‌کند. بر این اساس، مبانی هستی‌شناختی نقش زیربنایی در تبیین امکان، قلمرو و رشد عقل دارند. رشد عقلانیت، در منظومه فکری علامه طباطبائی، بر بنیان‌هایی متعدد استوار است؛ اما در سطح هستی‌شناسی، چهار اصل بنیادین به مثابه زیرساخت تبیین عقلانیت ایفای نقش می‌کنند: اصل علّیت، نظریه تشکیک وجود، غایت‌مندی عالم و هماهنگی بین عقل و ساختار واقع. این اصول به عقل جایگاهی می‌بخشند که نه فقط ابزار فهم، بلکه مسیری برای سلوک تدریجی در مراتب هستی تلقی می‌شود. در این بخش، هر یک از این مبانی با ارجاع به آثار اصلی علامه و شروح معتبر بررسی می‌شود.

۱-۱-۵- اصل علّیت و ضرورت در هستی

از نظر علامه طباطبائی، اصل علّیت بنیاد عقلانیت و شرط امکان هر گونه شناخت از جهان است؛ زیرا عقل به صورت بدیهی حکم می‌کند که هیچ پدیده‌ای بدون علت پدید نمی‌آید (طباطبائی، ۱۳۷۶، صص. ۵۹، ۲۷۶). وی تصریح می‌کند قرآن کریم نیز با پذیرش اسباب و علل طبیعی، قانون علّیت را به رسمیت می‌شناسد و عقل آدمی نیز به طور فطری آن را می‌پذیرد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۱۱۷/۱). بنابراین، انکار علّیت به معنای فروپاشی تمام استدلال‌های عقلی و بی‌اعتبار شدن راه اثبات صانع است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۴۱۱/۷). علامه علّیت را صرفاً یک قاعده ذهنی نمی‌داند، بلکه آن را حقیقتی هستی‌شناختی می‌شمارد که رابطه عقل با واقعیت را ممکن می‌کند (طباطبائی، ۱۳۷۶، ص. ۲۸۱). به این ترتیب، اصل علّیت به عقل این توانایی را می‌دهد که از سطح تجربه و مشاهده فراتر رود و به مراتب بالاتر واقعیت تا توحید افعالی و شناخت حقیقت هستی ارتقا یابد (طباطبائی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۵۲/۴). در پرتو این تحلیل، روشن می‌شود که اصل علّیت در اندیشه علامه نه فقط یک مبنای فلسفی، بلکه شرط اساسی برای رشد عقلانیت نظری است؛ زیرا فقط با پذیرش علّیت، عقل قادر می‌شود نظام هستی را به صورت پیوسته و غایت‌مند درک کند، از ظواهر به بواطن و از محسوس به معقول سیر کند و به حقیقت واجب‌الوجود رهنمون شود. از دیدگاه عقلانیت متعادل نیز، اصل علّیت عامل پیوند میان عقل نظری و عقل عملی است: عقل از یک سو، در فهم ساختار علی عالم به استدلال فلسفی روی می‌آورد و از سوی دیگر، در حوزه تشریح و هدایت، همان سنت علّیت را می‌بیند که «هدایت نصیب کسی می‌شود که درصدد تحصیل آن باشد» (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۴۳۲/۷). بنابراین، علّیت نه فقط قانون حاکم بر تکوین، بلکه قاعده‌ای است که امکان هدایت و رشد اخلاقی را نیز معنا می‌بخشد. به این ترتیب، اصل علّیت در اندیشه علامه طباطبائی محور پرورش عقل نظری و عامل توازن میان تجربه، استدلال و وحی است. این اصل عقل را از ابزار صرف تحلیل به نیرویی برای کشف حقیقت هستی بدل و زمینه را برای تحقق عقلانیت متعادل و رشد عقلانی انسان فراهم می‌کند.

۲-۱-۵- نظریه تشکیک وجود و پیوند آن با رشد عقلانیت

علامه طباطبائی در تحلیل بنیاد عقلانیت، نظریه تشکیک وجود را رکن اساسی می‌داند. او معتقد است وجود، حقیقتی یگانه و بسیط است، اما در مراتب شدت و ضعف تحقق می‌یابد (طباطبائی، ۱۳۷۷، ج. ۱۱۳/۱). به تعبیر وی، مراتب وجود همچون سلسله‌ای پیوسته هستند؛ هر مرتبه واجد کمالات مراتب مادون است و در عین وحدت، کثرت و تنوع را نیز در بر دارد (طباطبائی، بی‌تا، ص. ۲۱۰). اهمیت این نظریه در پیوند با عقلانیت آن است که اگر وجود مشکک نباشد، مراتب هستی هیچ سنخیتی با یکدیگر نخواهند داشت؛ در نتیجه، عقل انسان در محسوسات متوقف می‌شود و راهی برای حرکت تدریجی به

سوی معقولات باقی نمی ماند. علامه معتقد است: «اگر تشکیک وجود پذیرفته نشود، لازم می آید مراتب هستی به کلی منفصل باشند و راهی برای حرکت از پایین به بالا وجود نداشته باشد» (طباطبایی، بی تا، ج. ۱۲/۱). به این ترتیب، رشد عقلانیت در اندیشه علامه بر پذیرش همین پیوستگی مراتب استوار است. عقل از سطح ادراکات حسی آغاز می کند، اما به تدریج و در پرتو سلوک ذومراتب، توان درک حقایق عالی تر را پیدا می کند. این همان «تعقل تدریجی» است که علامه آن را شرط ضروری برای ارتقای معرفت عقلی می داند. علامه در سوره نور ذیل آیه ۳۵ «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» مراتب نور را نمونه ای از مراتب وجود معرفی می کند: هر موجود به اعتبار بهره مندی از وجود، ظهوری نورانی دارد، اما نور حقیقی و کامل، خداوند است که ظاهر بالذات و مظهر ماسواست (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱۷۰/۱۵). این تفسیر نشان می دهد همان گونه که نور در مراتب مختلف از ضعیف تا شدید حضور دارد اما در نهایت به یک حقیقت بازمی گردد، عقل نیز می تواند از مراتب ضعیف معرفت به سوی قلّه توحید حرکت کند. بر این اساس، نظریه تشکیک وجود فقط یک بحث هستی شناختی نیست، بلکه شالوده رشد عقلانیت در دستگاه فکری علامه است. عقل با اتکا به این نظریه، می تواند از کثرت به وحدت، از ظاهر به باطن و از تجربه حسی به معرفت عقلی و توحیدی حرکت کند. به بیان دیگر، تشکیک وجود زمینه آن است که عقلانیت در اندیشه علامه نه یک ابزار صرف، بلکه نیرویی متکامل برای کشف مراتب حقیقت هستی باشد.

۳-۱-۵- نظام مندی و قانون مندی هستی

در اندیشه علامه طباطبایی، رشد عقلانیت فقط در پرتو پذیرش نظم و قانون مندی هستی امکان پذیر است. او تصریح می کند نظامی که در کل عالم و در هر موجود مشاهده می شود، نشان از عنایت و علم بی نقص واجب الوجود دارد و همین نظم بستر اعتماد عقل به ادراکات خود را فراهم می آورد (طباطبایی، ۱۳۸۷، ب، ص. ۵۱۰)؛ به این معنا که عقل هنگامی تولنایی کشف حقیقت را دارد که جهان را نه مجموعه ای تصادفی، بلکه شبکه ای پیوسته و تابع قوانین علیت بداند. از نظر علامه، حرکت عقل در مسیر رشد نیازمند آن است که رابطه میان «غایت» و «ذی غایت» در عالم واقعی و عینی باشد. هر موجود به طور تکوینی متوجه غایت خویش است و همین جهت داری در عالم به عقل امکان می دهد تا فرایند تعقل را سامان دهد و از سطح ادراکات پراکنده حسی به درک های کلان فلسفی برسد (طباطبایی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۳۳۰/۲). اگر هستی بی نظم و گسسته فرض شود، عقل از تبیین روابط اشیا بازمی ماند و اساس استدلال فلسفی فرومی ریزد. از این رو، علامه تأکید دارد که هر پدیده هم از علت خود جدا نیست و هم با غایات مرتب بر آن پیوندی ذاتی دارد (طباطبایی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۳۳۳/۲). چنین نگرشی عقل را قادر می کند تا در پرتو نظم عینی جهان، استدلال های خود را بر پایه سنخیت و علیت استوار کند. علامه این نظم را در سه اصل بنیادی خلاصه می کند که هر سه شرط رشد عقلانیت هستند:

۱. پیوستگی هستی: جهان مجموعه ای منسجم است و این انسجام به عقل امکان می دهد تا میان اجزا، روابط علی کشف کند (طباطبایی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۸۳/۱).

۲. سنخیت علت و معلول: هر علت، معلول متناسب خود را پدید می آورد؛ این قاعده عقل را از پذیرش ارتباطات تصادفی بازمی دارد و تفکر فلسفی را قوام می بخشد (طباطبایی، ۱۳۷۷، ج. ۱۲۹/۱).

۳. ثبات و قانون مندی: استمرار قوانین در جهان به عقل اجازه می دهد تا بر پایه تجربه و استدلال، قوانین کلی را کشف کند. این اصول به تعبیر علامه، جهان را به «نظامی استوار و بهترین نظام ممکن» بدل می کنند (طباطبایی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۵۱۱/۲). در نتیجه، عقل انسان در مواجهه با جهانی قانونمند، قدرت رشد و تعمق می یابد و از سطح مشاهده جزئیات به کشف نظام کلی و تبیین فلسفی می رسد؛ یعنی همان حرکت تدریجی از محسوس به معقول که جوهره عقلانیت متعادل در اندیشه علامه طباطبایی است (طباطبایی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۲۸۵/۲).

چنانکه وی تصریح می‌کند، اگر فقط اصل علّیت پذیرفته شود اما قوانین فرعی آن مانند سنخیت علّت و معلول و ضرورت علّیت نادیده گرفته شوند، جهان صورت یک نظام مشخص به خود نخواهد گرفت و عقل امکان تعقل نظام‌مند را از دست خواهد داد (طباطبائی، ۱۳۶۴، ج. ۱۹۳/۳). بنابراین، پذیرش قانون‌مندی هستی نه صرفاً یک مبنای هستی‌شناختی، بلکه شرط امکان عقلانیت و رشد عقلانی انسان است.

۴-۱-۵- غایت‌مندی هستی و هماهنگی با عقل

غایت‌مندی در هستی بیانگر این واقعیت است که موجودات و فرایندهای جهان بی‌هدف خلق نشده‌اند و هر یک به سوی کمال یا نتیجه‌ای متناسب با ذات خود حرکت می‌کنند. این جهت‌گیری نه تصادفی است و نه ظاهری، بلکه ساختار جهان به گونه‌ای است که عقل انسانی با مشاهده و تأمل در نظم و روند تحولات، می‌تواند اهداف و غایات موجودات را درک کند. علامه طباطبائی غایت‌مندی را یکی از اصول بنیادین ساختار هستی می‌داند و تبیین عقلانی آن را شرط رشد عقل و استدلال فلسفی معرفی می‌کند. افعال طبیعی، بر اساس ماهیت خویش، به سوی غایاتشان حرکت می‌کنند و این نظم غایی نشانه حکمت و انسجام جهان است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۲۸۷/۱۷). علامه در سوره مبارکه ص، ذیل آیه شریفه ۲۷: «وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا»، بر نفی بیهودگی هستی و وجود غایت تأکید دارد و نشان می‌دهد عقل برای فهم جهان نیازمند توجه به این جهت‌گیری غایی است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۲۸۷/۱۷). علامه تحلیل می‌کند جهان به سبب تأثیر متقابل اجزا بر یکدیگر، یک کل واحد حقیقی را تشکیل می‌دهد. فعالیت‌های پیچیده این کل در چارچوب نظامی منظم و پایدار جریان دارد و هیچ استثنایی در قانون علّیت ندارد. جهان همواره در مسیر تحول و تکامل حرکت می‌کند و روابط صرفاً فیزیکی و مکانیکی میان اجزای ماده برای توضیح حرکت موجودات و سیر تکاملی آنها کافی نیست. بنابراین، باید نوعی حیات کلی و هدف‌مند برای کل جهان فرض کرد که جهان را همچون یک کل زنده، هماهنگ با عقل و قابل درک برای عقل معرفی می‌کند (طباطبائی، ۱۳۶۴، ج. ۲۶۱/۳).

با توجه به این دیدگاه، رشد عقلانی انسان مستلزم درک نظم و غایت‌مندی هستی است. عقل انسانی زمانی توانمند می‌شود که بتواند پیوستگی جهان، روابط علّت و معلول و جهت‌گیری امور را دریابد و بر این اساس استدلال کند و معنا و حکمت هستی را درک کند. از نظر علامه، عقل ابزار کشف نظم هستی است و جهان نیز عقل‌پذیر و غایت‌مند است؛ هماهنگی این دو مبنای رشد عقلانیت انسانی و توسعه معرفت فلسفی را فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد عقلانیت حقیقی نه در ذهن منفصل، بلکه در مواجهه با واقعیت منظم، علت‌مند و هدف‌مند جهان تحقق می‌یابد.

۴-۲- مبانی انسان‌شناختی

در اندیشه علامه طباطبائی، شناخت دقیق از نفس انسانی و ساختار وجودی او زیربنای اصلی برای رشد عقلانیت است. همان‌طور که علامه تصریح می‌کند سیر و نظر در آیات انفسی نفیس‌تر و پرارزش‌تر از سیر آفاقی است، فقط و فقط سیر انفسی است که نتیجه‌اش معرفت حقیقی و حقیقت معرفت است. او معتقد است فهم درست از جوهر، توانمندی‌ها و وظایف نفس، زمینه شکوفایی عقل و خردورزی متعالی را فراهم می‌آورد و انسان را از سادگی به کمال عقلی می‌رساند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۲۵۴/۶). بر این اساس، علامه سه محور اصلی انسان‌شناختی را پایه رشد عقلانیت معرفی می‌کند: جوهریت و حیات نفس، مراتب نفس و نقش آن در رشد عقل و اختیار و مسئولیت انسان در تحقق عقلانیت.

۱-۲-۵- جوهریت و حیات نفس

از نگاه علامه طباطبائی، نفس همان جوهر مستقلی است که انسان در سراسر زندگی خود با واژه‌هایی همچون «من» و «خویش» از آن یاد می‌کند و هنگام مرگ نیز همین حقیقت است که به دست خداوند بازپس گرفته می‌شود (طباطبائی، ۱۳۷۵، ج. ۳۶۴/۱؛ ج. ۱۳۰/۷؛ ج. ۱۸/۱۰). نفس در اصل جوهری مجرد است که در مقام عمل به بدن تعلق دارد و فعالیت‌های خود را از طریق قوا و اعضای مادی تحقق می‌بخشد. این تعلق از سنخ «تدبیر» است؛ یعنی نفس بدن را اداره می‌کند؛ در عین حال، نوعی اتحاد میان نفس و بدن برقرار است (طباطبائی، ۱۳۷۵، ج. ۳۶۵/۱). علامه در تبیین جوهریت نفس تأکید دارد هر انسانی با مشاهده درونی، حقیقتی یگانه و خالص را در خویشستن می‌یابد و از آن با تعبیر «من» یاد می‌کند. این شهود باطنی چنان بدیهی است که هیچ کس در آن تردید ندارد و همگان در این ادراک مشترک هستند. به بیان وی، این حقیقت بسیط است و اجزا و حدود جسمانی ندارد (طباطبائی، ۱۳۶۴، ج. ۵۷/۲). از دیدگاه علامه، نفس علاوه بر استقلال از بدن، دارای حیات ذاتی است و همین ویژگی زمینه را برای رشد عقلانی انسان فراهم می‌آورد (طباطبائی، ۱۳۸۷ الف، ص. ۴۵). از نظر علامه، تجرد و حیات نفس صرفاً یک بحث هستی‌شناختی نیست، بلکه زیربنای تحقق عقلانیت به شمار می‌رود؛ زیرا عقل در پرتو این ظرفیت فطری می‌تواند به تحلیل، درک حقایق و وصول به معرفت حقیقی مشغول شود (طباطبائی، ۱۳۸۷ الف، ص. ۴۵). در همین راستا، علامه بر اصل فلسفی «اتحاد عاقل و معقول» نیز تکیه دارد؛ به این معنا که در فرایند ادراک عقلی، عقل و معلوم از یکدیگر جدا نیستند، بلکه حقیقت معلوم در نفس حاضر می‌شود و عقل با آن متحد می‌شود. این اتحاد نشان می‌دهد ادراک عقلی صرفاً ذخیره‌سازی مفاهیم در ذهن نیست، بلکه یک پیوند وجودی میان انسان و حقیقت برقرار می‌شود. از این رو، هرچه انسان در پرتو عقل به شناخت حقایق والاتر نائل شود، در واقع مرتبه وجودی خود را ارتقا می‌دهد و عقلانیت او بالفعل می‌شود (طباطبائی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۲۴۷/۳، ۲۶۱). بنابراین، جوهریت و حیات نفس در فلسفه علامه هم ساختار وجودی انسان را تبیین می‌کند و هم زمینه نظری رشد عقلانیت را مشخص می‌کند. در نتیجه، عقلانیت حاصل بهره‌گیری از جوهر مجرد نفس و فعلیت یافتن آن در مسیر تربیت و هدایت الهی و تکامل تدریجی وجودی انسان است (طباطبائی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۲۴۷/۳، ۲۶۱).

۲-۲-۵- مراتب نفس و نقش آن در رشد عقلانیت

علامه طباطبائی نفس انسانی را حقیقتی واحد می‌داند که به سبب شدت و ضعف وجودی، دارای مراتب گوناگون است (طباطبائی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۸۳/۱). این مراتب نه اجزای مستقل، بلکه جلوه‌های پیوسته یک حقیقت هستند که هر مرحله بستر کمال و تعالی مرحله بالاتر را فراهم می‌کند. به نظر وی، نفس نخست در مرتبه نباتی قرار دارد که کارکرد آن رشد و تغذیه بدن است. در ادامه، با حرکت جوهری به مرتبه حیوانی می‌رسد که حوزه ادراک حسی، خیال و میل را شامل می‌شود. اما اوج کمال نفس مرتبه ناطقه یا انسانی است که در آن عقل به فعلیت می‌رسد و امکان معرفت حقیقی برای انسان گشوده می‌شود (طباطبائی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۵۵/۲). بسیاری از افراد در همین مرحله متوقف می‌شوند و حداکثر به تجرد خیالی دست می‌یابند؛ با این حال، برخی با استمرار در حرکت جوهری، مراتبی بالاتر از تجرد عقلی را تجربه می‌کنند (طباطبائی، ۱۳۶۴، ج. ۴۸/۲). علامه مراتب عقل را نیز بر همین اساس توضیح می‌دهد: عقل هیولانی که خالی از هر گونه معقول است؛ عقل بالملکه که بدیهیات اولیه را درک می‌کند؛ عقل بالفعل که از آن بدیهیات، علوم نظری را استنتاج می‌کند؛ و در نهایت، عقل مستفاد که در آن، همه معقولات مطابق با واقع و حاضر نزد نفس هستند و انسان به گونه‌ای شهودی با حقایق هستی ارتباط می‌گیرد (حقانی، ۱۳۸۷، ج. ۳۶۸/۲). به بیان ساده، عقلانیت در نگاه علامه یک سیر تدریجی است که از ادراکات ابتدایی آغاز می‌شود و تا شهود حقایق وجودی امتداد پیدا می‌کند. علاوه بر این، علامه مرتبه‌ای فراتر از عقل نظری برای نفس قائل است که آن را «روح

ایمان» می‌نامد. این مرتبه فقط با کمال ایمان و تقوا حاصل می‌شود و در قرآن نیز با تعبیری همچون «روح» (مجادله/۲۲)، «نور» (حدید/۲۸) و «کلمة التقوی» (فتح/۲۶) معرفی شده است (طباطبائی، ۱۳۷۵، ج. ۱۹/۱۹۹). چنین مقامی عقلانیت را در بُعدی الهی و اخلاقی معنا می‌کند و نشان می‌دهد عقل فقط در پرتو ایمان و تزکیه به فعلیت نهایی می‌رسد. از نظر علامه، این مراتب بیانگر آن است که رشد عقلانیت صرفاً یک فرایند ذهنی یا آموزشی نیست، بلکه حقیقتی وجودی است که با حرکت نفس در مراتب کمال پیوند دارد. هرچه انسان از مرتبه نباتی به حیوانی و سپس ناطقه و روح ایمانی صعود کند، ظرفیت درک حقایق هستی و قرب الهی در او افزایش می‌یابد. بنابراین، عقلانیت در اندیشه او نتیجه طبیعی و فطری تکامل نفس است، اما فعلیت یافتن آن نیازمند تهذیب، تجربه و تربیت الهی است (طباطبائی، ۱۳۷۵، ج. ۱۹/۹۶). به این ترتیب، مراتب نفس در فلسفه علامه نه فقط مراحل زیستی یا روانی، بلکه مسیر تکوینی عقلانیت هستند؛ مسیری که از «ادراک ابتدایی» آغاز می‌شود و تا «معرفت الهی و شهودی» امتداد می‌یابد (اسکندری، ۱۳۸۹، ص. ۴۱).

۳-۲-۴- اختیار، تزکیه و مسئولیت انسان در فعلیت عقل

علامه طباطبائی اختیار و آزادی را حقیقتی درونی و وجدانی می‌داند که هر انسان در خود تجربه می‌کند. به باور او، عشق به آزادی و احساس شخصیت نیرویی درونی است که مسیر کمال را روشن می‌کند و انگیزه‌ای اصیل برای رشد انسان فراهم می‌آورد. خاموش کردن این میل در واقع به معنای فروکاستن گوهر انسانی در برابر عوامل بیرونی و جبرگرایانه است (احمدی و همکاران، ۱۳۶۳، ص. ۱۷۹).

در همین زمینه، در سنت‌های تربیتی نیز دیده می‌شود که معلمان و مربیان با برجسته کردن ارزش و قدرت شخصیت انسانی، تلاش کرده‌اند تا به افراد امکان دهند آزادی و اختیار خویش را تجربه کنند و اعمال و افکار خود را به شخصیت حقیقت‌جو و کمال‌طلب خویش مستند کنند (احمدی و همکاران، ۱۳۶۳، ص. ۱۸۰). این تجربه‌های تربیتی در عمل نشان می‌دهند اختیار و آزادی صرفاً مفاهیمی ذهنی نیستند، بلکه می‌توانند در فرایند رشد عقلانی انسان تجلی یابند. علامه تصریح می‌کند انسان وجداناً خود را موجودی مختار می‌یابد؛ به این معنا که حتی در برابر فشارهای مادی و غریزی می‌تواند مقاومت کند و راهی اخلاقی را برگزیند. این تجربه درونی دلیلی روشن بر آمادگی انسان برای پذیرش تکلیف و مسئولیت است و او را به طور بنیادین از جماد، نبات و حیوان متمایز می‌کند (طباطبائی، ۱۳۶۴، ج. ۳/۱۸۰). از این دیدگاه، رشد عقلانیت فقط نتیجه تکامل مراتب نفس نیست، بلکه به انتخاب آگاهانه و تزکیه نفس وابسته است. انسان با اراده آزاد و عمل اخلاقی، می‌تواند قوه عقلانی خود را از قوه به فعل برساند و به مراتب بالاتر معرفت و حقیقت نائل شود (طباطبائی، ۱۳۶۴، ج. ۳/۱۸۷). در این نگاه، عقلانیت فراتر از یک توانایی ذهنی صرف است و به مثابه حقیقتی وجودی، پیوندی ناگسستنی با سلوک اخلاقی و ارادی انسان دارد. بر همین اساس، سه رکن اساسی انسان‌شناسی در اندیشه علامه - یعنی جوهریت و حیات نفس، مراتب نفس، و اختیار و تزکیه انسان - در کنار هم چارچوبی جامع برای تبیین رشد عقلانیت می‌سازند. این چارچوب عقلانیت را فرایندی چندبُعدی، پویا و مستمر معرفی می‌کند که به همه ساحت‌های وجودی انسان تعلق دارد و او را در مسیر کمال حقیقی راهبری می‌کند.

۳-۵- مبانی معرفت‌شناختی

در منظومه فکری علامه طباطبائی، عقلانیت بر پایه مبانی معرفت‌شناختی ویژه‌ای شکل می‌گیرد؛ مبانی که مسیر فهم و کمال عقلانی را سامان می‌دهند. این مبانی در آثار فلسفی، تفسیری و کلامی وی به صورت درهم‌تنیده مطرح شده‌اند و با بازخوانی آنها می‌توان دریافت عقلانیت فقط با تکیه بر چارچوبی روشن و هماهنگ رشد می‌یابد. مهم‌ترین این مبانی عبارت‌اند از: واقع‌گرایی، بدهات عقل فطری، مراتب عقل، و نسبت عقل با وحی و شهود.

۱-۳-۵- واقع‌گرایی و امکان معرفت‌یقینی

از نگاه علامه، نخستین گام در مسیر رشد عقلانی مواجهه با واقعیت مستقل از ذهن است. هنگامی که ذهن مغالطات سفسطی را کنار می‌گذارد و از فطرت واقع‌بین خود بهره می‌گیرد، خود را با هستی و واقعیت موجودات مواجه می‌بیند و به تصدیق قطعی آن می‌رسد. این اذعان نقطه شروع هر فعالیت عقلانی است؛ زیرا بدون پذیرش واقعیت مستقل، هیچ معرفتی نمی‌تواند محکم و قابل اعتماد باشد (علامه طباطبایی، ۱۳۶۴، ج. ۳۲/۳). پس از پذیرش اصل وجود و واقعیت، مرحله بعدی سیر عقلانی شناسایی مظاهر و اجزای آن است: شناخت «چه چیز هست و چه چیز نیست». از این طریق، انسان به حقایق بنیادین مانند وجود خویش، زمین، خورشید، ستارگان، ماده و قوه و روح دست می‌یابد. برخی از این حقایق بدیهی و آشکار هستند و نیازی به استدلال ندارند، مانند «من هستم» یا «خورشید وجود دارد»، اما بسیاری دیگر نیازمند بررسی هستند. با این پذیرش، عقل می‌تواند حقایق را از امور پنداری و اوهام تشخیص دهد و مسیر رشد عقلانیت فعال را هموار کند (علامه طباطبایی، ۱۳۶۴، ج. ۳۳/۳). از دید علامه، این امر بنیاد عقل را از حالت صرفاً نظری رها می‌کند و مسیر رشد عقلانی را هموار می‌کند. با پذیرش واقعیت، ذهن می‌تواند اشتباهات و خطاهای ادراکی خود را شناسایی و اصلاح کند، بدون آنکه به نسبی‌گرایی یا شکاکیت سقوط کند. بنابراین، واقع‌گرایی شرط لازم برای تحقق عقلانیت فعال و رشد یافته است: عقل فقط وقتی به توانایی تشخیص حقیقت و تمایز آن از وهم و پندار دست می‌یابد که واقعیت مستقل از ذهن را به رسمیت بشناسد (علامه طباطبایی، ۱۳۶۴، ج. ۳۳/۳). همچنین، از دید علامه، اصل امتناع تناقض و اصل اثبات واقعیت دو بدیهیات فطری هستند که در استدلالات و براهین فلسفی استفاده می‌شوند و زیربنای مسیر شناخت دقیق و مسئولانه و امکان تولید معرفت یقینی و رشد مستمر عقلانیت را فراهم می‌آورند. این دو اصل به منزله دو بال اصلی هستند که پرواز فلسفی قوه عاقله را در صحنه پهناور هستی ممکن می‌کنند (علامه طباطبایی، ۱۳۶۴، ج. ۳۴/۳).

۳-۳-۵- مراتب عقل و نقش آن در رشد عقلانیت

علامه طباطبایی عقل را امری ساده و یک‌مرحله‌ای نمی‌داند، بلکه آن را دارای مراتبی می‌شمارد که از ادراکات ابتدایی آغاز و به عقل مستفاد ختم می‌شود. هر مرتبه ظرفیتی خاص دارد و رشد عقلانیت فقط با گذر تدریجی از این مراتب محقق می‌شود. در این سیر، انسان به واقعیت نزدیک‌تر می‌شود و با عالم معقول پیوند می‌خورد (طباطبایی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۳۰۰/۳).

الف) عقل هیولانی: در آغاز، عقل انسان حالتی شبیه ماده خام دارد؛ خالی از هر ادراک کلی و فقط دارای استعداد دریافت آنها. مانند لوحی سفید که هنوز چیزی بر آن نوشته نشده است (طباطبایی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۲۹۹/۳).

ب) عقل بالملکه: در این مرتبه، عقل مفاهیم و قضایای بدیهی را درک می‌کند؛ مانند مفهوم کلی «هستی» یا اصل «امتناع جمع وجود و عدم». به این ترتیب، عقل از حالت استعداد محض بیرون می‌آید و آماده می‌شود تا با استفاده از این بدیهیات، معقولات نظری را به دست آورد.

پ) عقل بالفعل: وقتی عقل برخی از تصورات و تصدیقات را کسب کرد، می‌تواند از آنها برای دستیابی به علوم نظری استفاده کند. در این مرحله، معقولات نظری بالفعل در نفس حاضر هستند و انسان می‌تواند هر زمان که بخواهد آنها را فراخواند (طباطبایی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۲۹۹/۳).

ت) عقل مستفاد: آخرین مرحله عقل آن است که همه معقولات بدیهی و نظری، بالفعل در نزد انسان حاضر باشند و او نسبت به آنها آگاهی و توجه داشته باشد. در این مرحله، عقل از «عقل فعال» بهره می‌گیرد. علامه تصریح می‌کند انسان هنگامی به این مقام می‌رسد که تجردش تام شده باشد و تدبیر بدن، او را از ادراک معقولات باز ندارد؛ آنگاه همه تعقل‌ها به صورت

بالفعل نزد او حاضر می‌شوند و او عقل مستفاد می‌شود. بنابراین، رشد عقلانیت انسانی فقط با حرکت هماهنگ در این مراتب تحقق می‌یابد (طباطبائی، ۱۳۸۸ الف، ج. ۲۹۹/۳).

۴-۳-۵- رابطه عقل، وحی و شهود در رشد عقلانیت

در اندیشه علامه طباطبائی، عقلانیت حقیقتی تکاملی است که فقط با اتکای به عقل حصولی به کمال نمی‌رسد. ایشان باور دارد راه‌های کشف حقیقت به عقل نظری محدود نمی‌شوند، بلکه سه مسیر اصلی در برابر انسان قرار دارند: نخست، راه عقل و برهان که با تکیه بر بدیهیات می‌تواند علوم را تحصیل کند؛ دوم، راه تهذیب نفس و کشف و شهود قلبی که حقایق فراتر از توان عقل استدلالی را آشکار می‌کند؛ و سوم، راه شریعت و ظواهر دین که برای مطیعان امر الهی گشاینده معارفی است که از طریق عقل و شهود به دست نمی‌آیند (طباطبائی، ۱۳۸۱، ص. ۲۵۱؛ طباطبائی، ۱۳۸۷ الف، ص. ۱۲).

علامه تأکید می‌کند عقل نقطه آغاز این فرایند است و بدون آن نمی‌توان به ساحت‌های بالاتر معرفت راه یافت؛ عقل به تنهایی محدود است و اگر از وحی و شهود یاری نگیرد، در سطحی نظری و ناقص باقی می‌ماند. او تصریح می‌کند کسانی که دل از تعلقات مادی می‌برند و چشم دل را به انوار حقیقی روشن می‌کنند، استعداد درک حقایق شهودی را دارند و اسلام با این گروه «در لفافه و با زبانی که خودشان آشنا هستند» سخن می‌گوید و آنان را از حسیض جهالت به اوج معرفت راهبری می‌کند (طباطبائی، ۱۳۷۵، ج. ۴۵۰/۱۵). از نگاه علامه، مقاصد واقعی انسان و مسیر کمال او متناسب با تجهیزاتی هستند که در وجودش نهاده شده است. اما عقل در شناخت تمام ابعاد روحی و مادی انسان ناتوان است و به دلیل میل به بهره‌کشی و غلبه امیال، تعادل خود را در تشخیص ارزش‌ها از دست می‌دهد؛ از این رو، وحی ضرورتی تام پیدا می‌کند تا انسان را در مسیر قانون عام هدایت موجودات به مقصدشان قرار دهد. وحی به مثابه نوری غیبی، افق‌هایی جدید را بر عقل می‌گشاید و آن را از انحراف و خطا مصون می‌کند (طباطبائی، ۱۳۸۸ ب، ص. ۱۲۰). علامه تصریح می‌کند درست است که خبر آسمانی را هم از آسمان باید شنید، ولی با عقل هم می‌توان مطالب زیادی را کشف کرد؛ زیرا اولاً این نیروی حیرت‌انگیز به نام «عاقله» که خدای آسمان در سرشت این موجود زمینی به نام انسان قرار داده است یک عنصر آسمانی است نه زمینی، پس ایرادی ندارد که برخی از حقایق آسمانی هم با این نیروی آسمانی بررسی شوند. ولی باید توجه داشت که این نیرو هم آن‌قدر قدرت ندارد که تمامی خبرهای آسمانی را به تنهایی و بدون کمک گرفتن از وحی کشف کند. به همین دلیل، انسان در زندگی خود در کنار عقل نیازمند «وحی» است. همین که در دین مقدس اسلام تقلید در اصول دین به هیچ‌وجه جایز نیست و منحصراً از راه تحقیق استدلال باید تحصیل شود، دلیلی بارز است بر اینکه اسلام مسائل آسمانی را در حدود اصول دین برای عقل انسان قابل تحقیق می‌داند (طباطبائی، ۱۳۶۴، ج. ۱۴/۵). به این ترتیب، رشد عقلانیت در اندیشه علامه فقط در پرتو هم‌افزایی این سه رکن امکان‌پذیر است؛ عقل بدون وحی ناقص می‌ماند، وحی بدون عقل قابل فهم نمی‌شود و شهود عمق و غنای نهایی این سیر را تأمین می‌کند. نتیجه آنکه عقلانیت در حکمت علامه نه صرفاً عقلانی و نه صرفاً نقلی یا شهودی، بلکه حرکتی تکاملی و ترکیبی است که انسان را به مراتب بالاتر معرفت و کمال رهنمون می‌کند.

۶- نظریه «عقلانیت متعادل» در حکمت علامه

مقصود علامه طباطبائی از عقلانیت فقط به‌کارگیری نیروی استدلالی نیست، بلکه عقل در نگاه او نیرویی فراگیر است که در پیوند با همه جنبه‌های وجودی انسان معنا پیدا می‌کند. «عقلانیت متعادل» در حکمت علامه یعنی عقلی که ضمن حفظ توان تحلیل و استدلال، رفتار افراط و تفریط نمی‌شود. ایشان تصریح می‌کند حد اعتدال در قوه فکری آن است که نه آن را بی‌جا و در هر موضوعی به کار گیریم و نه آن را به کلی معطل بگذاریم. اگر این قوه در حد میانه نگاه داشته شود، به فضیلتی به نام

«حکمت» تبدیل می‌شود؛ اما اگر به افراط گراید، نتیجه‌اش «جربزه» (تیزهوشی بی‌ثمر و پرگویی) خواهد بود و اگر به تفریط کشیده شود، به «بلادت و کودنی» می‌انجامد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۵۶/۱). عقل متعادل، اگرچه توان فهم ظواهر را دارد، در سطح ظاهر متوقف نمی‌ماند و در عین حال، به تجربه‌های درونی صرف فروکاسته نمی‌شود؛ بلکه با برقراری تعادل میان مراتب مختلف شناخت، زمینه رسیدن به حقیقت را فراهم می‌کند. در این چارچوب، عقل به عنوان نیرویی پایدار و تکاملی فهمیده می‌شود که باید به سوی کمال حرکت کند. تعادل در عقلانیت یعنی عقل نظری، عقل عملی و توانایی شهودی انسان هر کدام جایگاه خود را بیابند و در خدمت رشد هماهنگ انسان قرار گیرند. از این دیدگاه، عقلانیت متعادل فراتر از عقلانیت‌های محدود مدرن یا صرفاً نقلی است؛ زیرا جایگاهی را ایجاد می‌کند که در آن استدلال منطقی، هدایت عملی و بُعد معنوی در توازن با یکدیگر قرار دارند (علامه طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۳۷۵/۲).

۱-۶- عقل فطری و مراتب ادراک عقلانی

در اندیشه علامه طباطبایی، عقل فطری انسان مبنای اصلی رشد عقلانیت است. از نگاه او، توانایی عقل فقط به داده‌های حسی یا استدلال‌های منطقی محدود نمی‌شود، بلکه عقل به عنوان نیرویی درک‌کننده، قابلیت دریافت مفاهیم کلی و حقایق بنیادین هستی را دارد. این توانایی ریشه در فطرت انسان دارد. علامه، با الهام از فیلسوفان پیشین و تدبیر در آیات قرآن، بر نقش فطرت در معنا و کارکرد عقل تأکید ویژه دارد. به باور او، در نهاد انسان گرایش‌ها و بینش‌هایی نهفته‌اند که مسیر هدایت، شناخت و تقوا را روشن می‌کنند. از همین رو، علامه برای انسان‌های پرهیزکار دو نوع هدایت قائل است: هدایت فطری که از درون انسان می‌جوشد، و هدایت قرآنی که به عنوان راهنمای بیرونی عمل می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۵، ج. ۴۴/۱). از نظر علامه، فطرت حقیقت‌جو و کمال‌خواه انسان استعداد رسیدن به حق و کمال را دارد. اگر این استعدادها در مسیر درست و به‌دور از افراط و تفریط پرورش یابند، انسان به حقیقت دست می‌یابد و از رهگذر آن، میل فطری به کمال را تحقق می‌بخشد (طباطبایی، ۱۳۷۵، ج. ۳۵۳/۱۹).

عقل نیز در همین چارچوب تعریف می‌شود. به بیان علامه، عقل نیرویی است که با سلامت فطرت می‌تواند حق را از باطل در حوزه نظری و خیر را از شر در حوزه عملی بازشناسد. خداوند انسان را با حواس ظاهری و باطنی مجهز می‌کند تا از طریق ادراک معانی روحی، ارتباطی فعال با هستی برقرار کند. در این فرایند، عقل توانایی تحلیل، تعمیم و داوری پیدا می‌کند و در هر دو عرصه نظر و عمل اثرگذار می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۵، ج. ۲۴۹/۲). از همین رو، علامه «عقل قرآنی» را همان ادراکی می‌داند که همراه با سلامت فطرت شکل می‌گیرد. اگر ادراک انسان تحت تأثیر غرایز یا امیال نفسانی باشد، دیگر نمی‌توان آن را عقل حقیقی دانست؛ بلکه فقط به طور مسامحی می‌توان نام عقل بر آن نهاد. در نتیجه، عقلانیت مدنظر علامه دو ویژگی اساسی دارد: ادراکی مبتنی بر سلامت فطرت و ادراکی برخاسته از تهذیب نفس (جلالوند و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۲۱). بر این اساس، عقل فطری نه فقط ابزار استدلال، بلکه زمینه‌ای برای رشد معرفت و سامان‌دهی زندگی اخلاقی و دینی انسان فراهم می‌کند.

۲-۶- عقلانیت به مثابه ابزار تأویل و فهم باطنی

علامه طباطبایی تأویل قرآن را بازگشت آیات به حقایق عینی می‌داند؛ حقایقی که اگر دگرگون شوند، معانی آیات نیز تغییر می‌کنند. به گفته او، حقیقت قرآن پیش از نزول در مرتبه‌ای فراتر از دسترس عقل بشر قرار داشته است، اما خداوند به دلیل لطف و رحمت خود، آن را در قالب الفاظ عربی فروفرستاد تا انسان بتواند بخشی از آن را درک کند. بخشی دیگر همچنان در «ام‌الکتاب» باقی است و علم به آن نزد خداوند است: «يَمَحُوُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ» (طباطبایی، ۱۳۷۵، ج. ۸۲/۳). بر پایه این دیدگاه، عقلانیت در حکمت علامه فراتر از تحلیل‌های سطحی و ظاهری است. عقل، به عنوان نیروی فطری

انسان، این توان را دارد که معانی آشکار دین را بفهمد و هم‌زمان آنها را با اصول عقلی و فلسفی پیوند دهد تا درکی عمیق‌تر از حقیقت شکل گیرد. تأویل در این معنا حرکتی است از ظاهر به باطن؛ نه بر اساس ذوق و خیال فردی، بلکه با تکیه بر اصول عقلانی و الهی. از این رو، عقل در پرتو وحی می‌تواند به لایه‌های پنهان‌تر قرآن راه یابد و مسیر رشد انسان را روشن‌تر کند. به این ترتیب، عقل در مسیر تأویل فقط یک ابزار تحلیلی نیست، بلکه عامل مؤثر برای پرورش عقلانیت انسان است؛ عقلانیتی که هم بر فطرت انسانی استوار است و هم در کنار وحی به رشد و کمال می‌رسد.

۳-۶- قلمرو عقلانیت و شرط فعلیت آن

در عقلانیت فطری، فطرت فقط زمانی معیار درست‌فهمی است که سلامت خود را حفظ کرده باشد؛ زیرا فطرت انسان تحت تأثیر محیط، غرایز و احساسات، دچار ضعف و شدت می‌شود و در افراد مختلف داوری‌هایی متفاوت صادر می‌کند. از این رو، سلامت فطرت شرط اساسی برای صدور احکام صحیح و معتبر عقلی است (طباطبائی، ۱۳۷۱، ج. ۱۴۸/۲). تزکیه و تصفیة باطن در این میان نه فقط یک فضیلت اخلاقی، بلکه پیش‌شرط رشد عقلانی و معرفتی است. عقل وقتی در کنار باطن پاک قرار گیرد، به صفاتی همچون صدق، تواضع، اخلاص و زهد آراسته می‌شود؛ صفاتی که مسیر ادراک عقل را از آلودگی‌ها و لغزش‌ها مصون و امکان دستیابی به مراتب بالاتر معرفت را فراهم می‌کنند (حقانی، ۱۳۸۷، ج. ۹/۱). به این ترتیب، رشد عقلانیت در حکمت علامه فقط حاصل تمرینات ذهنی و استدلال‌های نظری نیست، بلکه فرایندی است که عقل نظری (تفکر و استدلال)، عقل عملی (اراده و عمل درست) و عقل حضوری (درک شهودی و ارتباط با حقیقت و حیانی) را در کنار هم قرار می‌دهد. بر پایه این نگاه، عقلانیت متعادل علامه بر سه پایه اصلی استوار است:

نخست، فطرت سالم انسان که ظرفیتی درونی او را به سوی حقیقت و تشخیص خیر از شر راهبری می‌کند؛ دوم، هم‌سویی عقل و وحی که در آن عقل از هدایت وحی بهره می‌برد و وحی با زبان عقل برای انسان فهم‌پذیر می‌شود؛ و سوم، سیر تدریجی معرفت که از فهم‌های ساده آغاز می‌شود و تا رسیدن به درک‌های شهودی و عمیق‌تر ادامه می‌یابد. بر این اساس، عقل در نگاه علامه نه عقل سکولار صرف است و نه عقل نقلی محدود، بلکه «عقلی هماهنگ با وحی» است که با تهذیب نفس، سلوک عملی و تفکر عقلانی، زمینه کشف حقیقت و دستیابی به کمال معرفتی را فراهم می‌کند (حقانی، ۱۳۸۷، ج. ۹/۱).

۷- نتیجه

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد نظریه عقلانیت متعادل در اندیشه علامه طباطبائی، نظامی جامع و چندبُعدی است که رشد عقلانی را در سه ساحت هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی به صورت هماهنگ و متوازن تبیین می‌کند. از دیدگاه هستی‌شناختی، عقل به مثابه پرتوی از نور الهی و جزئی از نظام حکیمانه خلقت، توانایی درک سلسله‌مراتب وجود و کشف سنن الهی را داراست. این نگرش، عقلانیت را از محدودیت‌های رویکردهای تجربی صرف رها می‌کند و آن را در مسیر حکمت و معرفت متعالی قرار می‌دهد.

در بُعد انسان‌شناختی، علامه طباطبائی با تأکید بر فطرت عقلانی انسان، رشد حقیقی عقل را منوط به تزکیه نفس و تهذیب اخلاقی می‌داند، زیرا عقل آلوده به تمایلات نفسانی قادر به درک حقایق ناب نخواهد بود. این بُعد سلوکی و تربیتی نشان‌دهنده پیوند ناگسستنی میان رشد عقلانی و کمال اخلاقی در منظومه فکری ایشان است. در سطح معرفت‌شناختی نیز علامه با ارائه الگویی ترکیبی از حس، عقل و شهود، ظرفیت عقل را در تأویل معقول آیات قرآنی و کشف حقایق متعالی به نمایش می‌گذارد.

نظریه عقلانیت متعادل ایشان که در آن عقل نظری، عملی و شهودی در کنار هدایت و حیانی به هم می‌پیوندند، نه فقط به رشد علمی و فلسفی انسان توجه دارد، بلکه سیر معنوی و اخلاقی او را نیز تضمین می‌کند. این نظریه با حفظ انسجام عقلانی و بهره‌گیری از منابع متنوع معرفتی، ظرفیت پاسخ‌گویی به چالش‌های معرفتی جهان معاصر را دارد و می‌تواند به عنوان الگویی جامع برای تلفیق عقلانیت علمی با بینش معنوی مورد توجه قرار گیرد. علامه طباطبایی با این رویکرد نشان می‌دهد عقل انسانی نه فقط محدود به حوزه‌های تجربی و مادی نیست، بلکه قادر است با عبور از مرزهای محسوسات، به شناخت حقایق متعالی نائل آید و نقش واسطه‌ای میان وحی، تجربه و شهود ایفا کند. این دیدگاه که برآمده از ترکیب عمیق فلسفه اسلامی و تفسیر قرآنی است، می‌تواند مبنایی مستحکم برای توسعه نظریه‌های معاصر در حوزه عقلانیت دینی فراهم آورد و راهکاری اساسی برای عبور از بحران‌های معرفتی عصر حاضر ارائه دهد. در عین حال، نوآوری علامه طباطبایی در مقایسه با دیگر متفکران حکمت صدرایی نیز آشکار است. او برخلاف ملاصدرا که بیشتر بر مراتب وجودی نفس و حرکت جوهری در تبیین عقل تأکید می‌کند، محوریت عقلانیت را بر سلامت فطرت قرار می‌دهد و آن را شرط اصلی رشد عقلانی می‌شمارد. همچنین، علامه پیوند عقل با وحی قرآنی را بسیار برجسته‌تر از سنت صدرایی مطرح می‌کند و معتقد است عقل بدون هدایت وحی در دام منطق احساس گرفتار خواهد شد. علاوه بر این، وی نقش تقوا و تهذیب نفس را به عنوان رکن کمال عقلانی مطرح می‌کند و عقلانیت را از صرف فرایندی نظری به امری اخلاقی-معنوی ارتقا می‌دهد. بنابراین، عقلانیت متعادل در اندیشه علامه طباطبایی صرفاً بازتاب حکمت متعالیه نیست، بلکه بازخوانی و تکمیل آن بر اساس نیازهای معرفتی و معنوی انسان معاصر و با تکیه بر آموزه‌های قرآنی است.

پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آتی

با توجه به دستاوردها و یافته‌های این پژوهش که نشان‌دهنده ظرفیت‌های نظری و کاربردی دیدگاه عقلانیت متعادل علامه طباطبایی در مواجهه با چالش‌های معرفتی معاصر است، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی در راستای بسط و توسعه این نظریه در حوزه‌های زیر انجام شوند:

۱. **ترویج و گسترش دیدگاه عقلانیت متعادل در حوزه‌های فلسفه، کلام و علوم انسانی:** با توجه به جامعیت نگرش علامه طباطبایی، ضروری است این دیدگاه در نظام‌های آموزشی دانشگاهی و پژوهش‌های فلسفی معاصر مورد توجه جدی قرار گیرد تا از تقلیل‌گرایی‌های رایج در تحلیل عقلانیت جلوگیری شود.

۲. **پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در تعامل عقلانیت با دین، عرفان و فلسفه:** انجام مطالعاتی که با عبور از محدودیت‌های عقلانیت نظری صرف، ارتباط نظام‌مند عقل با وحی، شهود عرفانی و فلسفه وجودی را بررسی کنند، می‌تواند افق‌هایی جدید در فهم جامع‌تر عقلانیت بگشاید.

۳. **نقد و بررسی دیدگاه‌های افراطی در عقلانیت:** با استفاده از مبانی فلسفی و کلامی اسلامی، به ویژه نظریه عقلانیت متعادل، می‌توان دیدگاه‌های سلفی (با تأکید بر نص‌گرایی محض) و سکولار (با انکار نقش دین در عقلانیت) را نقد کرد و الگویی متوازن از عقلانیت دینی ارائه داد.

۴. **بهره‌گیری از حکمت متعالیه به عنوان چارچوب مکمل:** استفاده از مبانی حکمت صدرایی می‌تواند به درک عمیق‌تر مراتب عقل و نسبت آن با مراحل وجودی انسان کمک کند و زمینه را برای توسعه نظریه‌های نوین در فلسفه و الهیات معاصر فراهم آورد.

۵. توسعه نظریه عقلانیت در فلسفه و الهیات معاصر: با الهام از نظام فکری علامه طباطبائی، می توان بر بازخوانی انتقادی نظریه های رایج عقلانیت در غرب و جهان اسلام متمرکز شد و با تکیه بر مبانی اسلامی، الگویی بدیل برای مسائل جدید فلسفی و کلامی طراحی کرد.

این پیشنهادها می توانند مسیر را برای پژوهش های آینده هموار کنند و به غنای گفتمان عقلانیت در حوزه های مختلف معرفتی بیفزایند.

منابع

قرآن کریم.

احمدی، احمد، فلاطوری، جواد، و صاوی، صلاح (۱۳۶۳). دومین یادنامه علامه طباطبائی (دومین کنگره فرهنگی به مناسبت سالگرد رحلت مرحوم علامه محمدحسین طباطبائی) (چاپ اول). انجمن اسلامی حکمت و فلسفه اسلامی وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالی.

اسکندری، حمیدرضا (۱۳۸۹). نفس و عوامل مؤثر در تکامل آن از دیدگاه ملاصدرا و علامه طباطبائی [پایان نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد]. دانشگاه اصفهان.

جلالوند، مهدی، طاهری، اسحاق، و سعیدی مهر، محمد (۱۳۹۷). مختصات عقلانیت فطری از منظر علامه طباطبائی. عقل و

دین، ۱۰ (۱۸)، ۷-۲۸. https://www.aghlodin.ir/article_69833.html

حقانی، حسین (۱۳۸۷). شرح نهایی الحکمه (چاپ اول). دانشگاه الزهراء (س).

رحیم پور ازغدی، حسن (۱۳۸۲). عقلانیت و معنویت در سپهر تمدنی اسلام. مؤسسه فرهنگی طرحی برای فردا.

شاکر، کمال مصطفی (۱۳۸۴). ترجمه خلاصه تفسیر المیزان (چاپ سوم). اسلام.

طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۵۳). قرآن در اسلام (چاپ دوم). دارالکتب الاسلامیه.

طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۶۴). اصول فلسفه و روش رئالیسم (چاپ دوم). صدرا.

طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۷۱). المیزان فی تفسیر القرآن (چاپ دوم). اسماعیلیان.

طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۷۵). تفسیر المیزان. دفتر انتشارات اسلامی.

طباطبائی، محمد حسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان (چاپ پنجم). دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).

طباطبائی، محمد حسین (۱۳۷۷). ترجمه و شرح نهایی الحکمه. مؤسسه بوستان کتاب.

طباطبائی، محمد حسین (۱۳۸۱). مرزبان وحی و خرد. بوستان کتاب.

طباطبائی، محمد حسین (۱۳۸۷ الف). معنویت تشیع. انتشارات تشیع.

طباطبائی، محمد حسین (۱۳۸۷ ب). ترجمه نهایی الحکمه. بوستان کتاب قم.

طباطبائی، محمد حسین (بی تا). مهر تابان. نور ملکوت قرآن.

طباطبائی، محمدحسین (۱۳۸۸ الف). ترجمه و شرح بدایه الحکمه. بوستان.

طباطبائی، محمد حسین (۱۳۸۸ ب). قرآن در اسلام (طبع جدید). بوستان کتاب.

فخری، ماجد، و فتحی زاده، مرتضی (۱۳۸۳). عقلانیت در فلسفه اسلامی. ذهن، ۵ (۴)، ۱۲۱-۱۳۴.

<https://www.ensani.ir/fa/article/68872>

نوذری، محمود (۱۳۷۹). جایگاه عقل در دین‌شناسی از دیدگاه علامه طباطبایی و اقتضائات آن در تربیت عقلانی [پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد]. پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

References

The Holy Qur'an.

- Ahmadi, A., Falaturi, J., & Salah Sawy, S. (1985). *The second memorial of Allamah Tabatabai (Second cultural congress on the occasion of the anniversary of the death of the late Allamah Mohammad Hossein Tabatabai)* (1st ed.). Islamic Association of Islamic Wisdom and Philosophy affiliated with the Ministry of Culture and Higher Education. [In Persian]
- Eskandari, H. R. (2010). *The Soul and factors influencing its perfection from the perspective of Mulla Sadra and Allamah Tabatabai* [Unpublished master's thesis]. University of Isfahan. [In Persian]
- Fakhri, M., & Fathi Zadeh, M. (2004). Rationality in islamic philosophy. *Zehn*, 5, 121-134.
<https://www.ensani.ir/fa/article/68872> [In Persian]
- Haqqani, H. (2008). *Sharh nahayat al-hikmah* (1st ed.). Al-Zahra University. [In Persian]
- Jalaland, M., Taheri, I., & Saidi Mehr, M. (2018). Features of innate rationality from the perspective of Allamah Tabatabai. *Reason and Religion*, 10(18), 7-28.
https://www.aghloodin.ir/article_69833.html?lang=en [In Persian]
- Nowzari, M. (2000). *The place of reason in religious knowledge from the perspective of Allamah Tabatabai and its implications for rational education* [Unpublished master's thesis]. Pajuheshkadeh-ye Howzeh va Daneshgah. [In Persian]
- Rahimpour Azghadi, H. (2003). *Rationality and spirituality in the civilizational sphere of Islam*. Farhangi-ye Tarhi Baraye Farda Institute. [In Persian]
- Shakir, K. M. (2005). *Translation of the summary of tafsir al-mizan* (3rd ed.). Islam. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (1995). *Translation of tafsir al-mizan* (5th ed.). Daftar-e Intisharat-e Islami (affiliated with Jamia-e Mudarresin-e Howzeh-ye Elmiyeh-ye Qom). [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (1998). *Translation and commentary of nihayat al-hikmah*. Boostan-e Ketab Institute. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (2002). *Marzban-e vahy va kherad*. Boostan-e Ketab. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (2008a). *Ma'naviyyat-e tashayyo'*. Entesharat-e Tashayyo'. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (2008b). *Translation of nihayat al-hikmah*. Qom: Boostan-e Ketab-e Qom. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (2009a). *Translation and commentary of bidayat al-hikmah*. Boostan. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (2009b). *Quran dar Islam* (New ed.). Boostan-e Ketab. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (n.d.). *Mehr-e taban*. Noor-e Molk-e Quran. [In Persian]
- Tabatabai, S. M. H. (1974). *The Qur'an in Islam*. (2nd ed.). Dar al-kutub al-islamiyyah. [In Persian]
- Tabatabai, S. M. H. (1985). *Principles of philosophy and the method of realism* (2nd ed.). Sadra. [In Persian]
- Tabatabai, S. M. H. (1992). *Al-mizan fi tafsir al-quran* (2nd ed.). Isma'ilian. [In Arabic]
- Tabatabai, S. M. H. (1996). *Tafsir al-mizan*. Daftar-e Intisharat-e Islami. [In Arabic]